

TÜRK AD BİLİMİNE MALZEMELER:

Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk'te Kişi Adları

Dr. A. Melek ÖZYETGİN

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

ÖZET

Türk ad bilimi araştırmalarında yazılı tarihî kaynaklarda dağınık bir şekilde yer alan kişi adları, Türk sosyal ve kültür tarihi araştırmalarından, halkbilim araştırmalarına, Türk dili tarihiyle ilgili çalışmalarına kadar incelenmesi gereken konulardan birini oluşturmaktadır. Türk dili ve tarihine ait yazılı belgeler, en eski devirlerden itibaren çeşitli coğrafyalarda tespit edilebilmektedir. Bu çalışmada eski Türk kişi adlarıyla ilgili söz varlığının 14-15. yüzyıllarda Memlûk-Kıpçak alanına ait olan kısmi, özellikle alanın en önemli sözlük ve gramer kitabı Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk temelinde incelenmiştir. Bu sözlükte yer alan kişi adları, alanın diğer sözlükleriyle de karşılaştırılarak köken bilgisi, kullanım şekli, Türk ad verme geleneği bakımından ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Ad Bilimi (Onomastik), Kişi Adları (Anthroponym), Türk Ad Bilimi, Memlûk-Kıpçak Sahası Araştırmaları

GİRİŞ

Bir dilin söz varlığı içinde özel ad durumundaki ögeler üzerinde duran ve özel adları köken bilgisi, tarihî gelişim ve çeşitli dil ve kültür sorunları açısından inceleyen bilim dalı olan ad biliminin (onomastics) inceleme alanlarından birini de kişi adlarını inceleyen *anthroponymy* bilim dalı oluşturmaktadır (Aksan 1998-I: 32). Kişi adlarının ait oldukları toplumlara göre değişen yapısının filolojik tahlili, kültürler arası etkileşimi ve geçişleri zaman ve bölgesel olarak vermesi bakımından son derece önemlidir. Toplumların yerleşme ve kültür tarihinin aydınlatılmasında kişi, yer ve coğrafya alanlarına ait Özel adlar başvuru önemli kaynak malzemelerdendir. Toplumların içinde buldukları dinî ve kültürel muhitler ad verme geleneklerini yakından etkilemiştir. Türklerde köklü bir yapıya sahip olan ad verme geleneğinde, İslâm öncesi ve İslâm sonrası devirlerde, uygulama bakımından farklılıklar görülmekle birlikte, genel olarak adlandırmalarda özellikle İslâm sonrası Türk toplumlarında eski Türk çağına dayanan inanç ve geleneklerin izlerini takip etmek mümkündür. Bununla birlikte İslâm dini ile yeni bir çevreye giren Türklerde belirli bir dönemden sonra birinci derecede Arapça, ikinci derecede Farsça adlar kullanıldığı veya tercih edildiği görülmüştür (Râsöny 1988: 26).

Türklerin ilk yazılı belgelerinden itibaren farklı coğrafyalardaki orijinal metinlerden tespit edilebilecek tüm kişi adları üzerine yapılacak tarihî karşılaştırmalı filolojik bir inceleme dil tarihi araştırmacılarının ilgisini beklemektedir.

Tarihî Türk dilinin söz varlığı içindeki kişi adlarıyla ilgili Memlûk-Kıpçak sözlük ve gramer kitapları önemli bir malzeme içerir. Özellikle kısaca *Tercüman* olarak bilinen *Kitâb-ı Mecmû' u Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Moğolî* (TT) kişi adları bakımından son derece zengindir. Söz varlığı kısmı kavram gruplarına göre düzenlenmiş *Tercümân* sözlüğünün bir bölümü "Melik ve Melike İsimleri"ne (30b-32b) ayrılmıştır

(Toparlı 2000: 41-44). 11. yüzyıl Türk dünyasının söz varlığını toplayan mevcut en hacimli eser olan Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânı*nda Arapça, Farsça adlarla birlikte kişi adlarının toplam 79 tane olduğu göz önüne alındığında, daha küçük hacimli *Tercüman* sözlüğünde yer alan 80 kişi adı tarihî Türk dilinin kişi adlarıyla ilgili söz varlığına önemli bir malzeme sunmaktadır: *Ağaçeri* (31b/9), *Akbala* (32a/7), *Akçaba* (31b/1), *Akkuş* (31a/3), *Aksunkur* (3 la/3), *Aktay* (3 lb/4), *Alakuş* (3 la/4), *Altun* (32a/6), *Altuntaş* (32a/2), *Arslan* (31b/10), *Ayba* (31a/13), *Aybala* (32a/8), *Aybars* (30b/13), *Aybek* (31 b/2, 57a/9), *Aydemür* (31a/9), *Aydigin* (31b/3), *Aydoğdı* (31a/7), *Aygine* (32b/1), *Aysaru* (32b/2), *Ayseli* (32b/2), *Bekçeri* (31b/9), *Bektaş* (32a/3), *Bektemür* (31a/11), *Benefşe* (32b/1), *Bozğuş/Bozkuş* (3 la/5), *Esen* (32a/9), *Esenbay* (32a/1), *Esendemür* (31a/10), *Güher* (32b/1), *Gülbahâr* (32b/3), *Gülçiçek* (32a/9), *Gülnâr* (32b/4), *Hufluba* (< *Kufluba*) (31a/12), *İlaldı* (31a/6), *İlba'tı* (31b/12) *İlbeği* (31a/6), *Karakuş* (3 la/4), *Karasunkur* (3 la/2), *Karataş* (31b/4), *Katıyalu* (31b/13), *Keykeldi* (31a/6), *Kılıç* (31b/6), *Kiçrekba* (32a/8), *Kumarı* (31b/7), *Kuştemür* (31a/10), *Kufluba* (31a/12, 31b/3), *Kutlubars* (30b/12), *Kuçba* (31a/13), *Kümüş* (32a/7), *Kündoğdı* (31a/8), *Kündoğmuş* (31a/9), *Laçın* (31a/1), *Mâ-cihân* (32a/10), *Mahaltı* (32a/11), *Mâ-cihân* (32a/10), *Mehaltı* (32a/11), *Mervâri* (32b/5), *Mervârîd* (32b/5), *Morgoltay* (31b/5), *Nevbahâr* (32b/3), *Rümeri* (31b/8), *Sançar* (31b/6, 57a/8), *Satılmış* (31b/10), *Satmaz* (31b/11), *Sipehsalâr* (32a/5), *Sunkur* (31a/2), *Sunkurça* (31 b/2), *Sübaş* (32a/4), *Süngü* (31b/6), *Şarçeri* (31b/8), *Şankuş* (31b/13), *Şaybars* (30b/12), *Temürhan* (32a/1), *Temürtaş* (32a/2), *Toğan* (31a/2), *Toktay* (31b/5), *Türkeri* (31b/7), *Üçeri* (31b/9), *Yalman* (31b/10) (Toparlı 2000: 41-43), *Yavaş* (32a/8), *Yüncü* (32a/7). *Et-Tuêhfetu'z-zekiyye fi'l-luğati't-Türkiyye* (TZ) ve *El-Kavânînu'l-Külliy'li zabtu'l-luğati't-Türkiyye'de* (KK) ise özel isimler birkaç kayıtle geçmekte, *Kitâbu Bulğatu 'l-Müştak fî lüğati 't-*

Türk ve'l-Kıfçaq'ta (BM) ise bu kayıtlara rastlanmamaktadır: TZ *Akbars* (39b/1), *Ak buğa*, *Ala buğa* (20b/10), *Çakmak* (78a/4), *Sunkur* (25a/9) (Atalay 1945); KK *Altunboğa* (53b/1), *Sunkur* (21b/9) (*Toparh 1999: 99-132*). Alanın en küçük hacimli sözlüğü olan *Ed-Durretu'l-Mudā fi'l-luğati't-Türkiyye'de* (DM) ise sözlüğün XXII. bölümü erkek adlarına, XXIII. bölümü ise kadın adlarına ayrılmıştır (*Zajaczkowski 1966-1969:186*).

Özellikle *Tercüman* ve *Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk'te* kişi adı olarak belirtilen kelimelerin diğer alan sözlüklerinde bazen sadece kelime anlamıyla geçtiği, Özel isim kaydının konulmadığı görülmüştür.

Tercüman'dan sonra bu alanda Ebü Hayyân'ın *Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk* sözlüğündeki kişi adları da önemli bir yer tutar. 14. yüzyıl başında Mısır'da yazılmış, devrin Türk dilini gramer ve söz varlığı bakımından ortaya koyan bu eserde kişi adlarının çoğunlukla Türkçe olduğu görülmüştür. Kİ'te yer alan isimlerden sadece iki tanesinin ilk unsurları *Ayna -atun*, *Nāz hatun* Farsça kökenlidir. Kİ kişi adlarının bir kısmı alanın diğer sözlüklerinde tespit edilememiştir. Ebu Hayyân'ın eserinin ön sözünde de belirttiği gibi kendisinin itibar ettiği şahısların ağzından kelime kelime derleyerek hazırladığı (*Caferoğlu 1931 (tpkibasım): 5-6*) bu sözlüğe yine muhtemelen çevresinden duyduğu kişi adlarını eklemiştir. Ebü Hayyân, sözlük kısmında verdiği adlar için kimi zaman kadın ve erkek ayrımı yapmış, bazı isimler için de sadece özel isim (Ar. °alemun) kaydını koymuş *Şatılmış* (V19a16, D26a13), *Alnaç* (V7a6, D9a14), *Taşlak* (V21a10, D28b14)), ayrıca *kümeli* (V28b9, D40a5) ve *küneri* (V28b10, D40a7) örneklerinde bu adların iki ayrı isimden oluştuğunu belirterek kelimelerin kökenleriyle ilgili açıklamalar yapmış ya da *becük* (V9a/9, D12b15) ve *bekiş* (VIIIb1, D16a3) kişi adlarında olduğu gibi kelimelerin kökenleriyle ilgili herhangi bir bilgisi olmadığını kaydetmiştir.

Ebü Hayyân, sözlük kısmında verdiği kişi

adları yanında eserinin gramer kısmında, isimleri yapı bakımından ele aldığı "°alem: has isim" (V44a6-10) başlığı altında özel isimleri (ism-i has) 6 kategoriye ayırmıştır. Bunlar içinde kişi adları da geçmektedir: 1) Müfred (tekil): *Sunkur* (V44a7); 2) İki ismin birleşmesiyle olur: *Ak buğa* (V44a8); 3) Bir isim ve bir fiilden oluşur: *Ay doğdı* (V44a9); 4) Mürtecel olarak kullanılır: *Kalavun* (V44a9); 5) İsimden menkul olur: *Laçın* (V44a10); 6) Fiilden menkul olur: *Bükti* ve *Sançar* (V44a10) (*Caferoğlu 1931: 150-151*).

Kİ'nin kişi adları malzemesinin, diğer Memlûk sahası sözlükleriyle fazla uyumadığı görülür. Sadece Türklük alanında muhtemelen daha sık geçen *Sunkur*, *Sançar*, *Satılmış* gibi isimlerde ortak kullanım dikkati çeker. Dikkati çeken bir başka durum da Ebü Hayyân'ın kitabının gramer kısmında verdiği tüm cümle örneklerinde her zaman *Sunkur* ve *Sançar* adını kullanmış olmasıdır: *Sançar çıkmış degül* (V48a4), *Sançarın çıkmış sağandum* (V56a17-18), *Sunkur bardaçdur Sançar közi için* (V60b8-9).

Kİ'te yer alan kişi adları türeme şekilleri bakımından yapısal olarak incelendiğinde:

Yalın İsimler

Digirmen (D16a17, V23a2), *Köpek* (V26a10, D36a5), *Laçın* (V44a10), *Mama* (V29b15, D41b3), *Taçar* (V20b12, D28a11), *Çutti* (V23a3, D31a14), *Kalavun* (V44a9).

Türemiş İsimler

1. İsimden isim yapım ekleriyle:

a) +lak : *Haslak* < taş+lak (V21a10, D28b14).

b) +luğ/ķ ~ +lu/+H : *Tuğluk* < tuğ+luk (V21a23, D29a7), *Meñli* < meñ+li (V29b21, D41b9).

c) +kine (küçültme eki): *Kiçkine* < kiçig+kine (V26b4, D36b7).

d) +çek (küçültme eki): *Kinçek* < kin+çek (V28a22, D39b9).

e) +cük (küçültme eki): *Becük* < be+cük (V9a19, D12b15).

+iş - +iç : *Bekiş* < bek+iş (VIIIb1, D16a3).

2. Hal ekleriyle:

a) +dan (ablatif eki): *Kaydan* < *Kay+dan* (V26a4, D35b14).

3. Fiil çekimli şekiller:

a) Belirli geçmiş zaman çekimi *-di*: *Sev-di*, (V18a2), *Bük-ti* (V44a10), *Ay toğ-dı* (V44a9).

b) Geniş zaman çekimi *-ar*: *Sanç-ar* (V44a10).

c) Belirsiz geçmiş zaman sıfat-fiil eki *-miş*: *Şatıl-mış* (V19a16, D26a13).

Birleşik isimler

1. İsim + isim: (Tü.+Tü.) *Ak buğa* < *ağ+buğa* (V44a8), *Ayselî* < *ay+selî* (V8a21, D11b1), *Kümelî* < *Künselî* (V28b9, D40a5), *Künerî* < *kün+eri* (V28b10, D40a7), *Bozğuş* < *boz+kuş* (V10a10, D14a3), *Ṭwrtuç* < *ṭwr+ tuç* (V20b18, D28b2), *Alnaç* < *aln+aç* (V7a6, D9a14); (Fa.-+Tü.) *Ayna -atun* (V8b21, D12a10), *Nāz -atun* (V30&15, D42a8).

2. İsim + fiil: *Aydoğdı* (V44a9).

Türklerdeki kişi adları ve ad verme gelenekleri üzerine önemli araştırmaları bulunan L. Rásony kişi adlarını ve kişi adı verme usüllerini tematik olarak sınıflandırmıştır (*Rásony 1963: 74-75*). Buna göre Kİ'te yer alan kişi adları, diğer Memlûk-Kıpçak sözlüklerinde yer alan şekilleriyle de karşılaştırılmak suretiyle aşağıdaki gibi tasnif edilebilir:

1. Eski Türk inanç sistemiyle ilgili adlar

Köpek "çok tüylü köpek; ism-i has" KwBaK كَبَكْ (V26a10, D36a5) (Ar. el-kelbu'l-ke²rü'l-şa'ar ve yusemmâ bihi °aleman) (*Caferoğlu 1931: 52*). Memlûk: TZ-, TT *köpek it* "köpek" (12a/3) (*Toparlı 2000:123%* KK-,

BM *Köpek* "pies o dñgiej siersci" (*Zajaczkowski 1958:31*).

L. Rásony'nin tematik tasnifinde kötü ruhlardan korunmak için konulan, hor görülen hayvanların adları arasında *köpeği* de saymıştır (*Rásony 1963: 74*). Türklerdeki köpek kültürünü inceleyen A. Caferoğlu ise *köpek*'in Türk onomastiğinde ve efsanelerinde yer aldığını, düşünüldüğünün aksine On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde de *it*

kelimesiyle geçen köpeğe karşı bir saygı olduğunu dile getirmiştir. Kökeni kesin olarak bilinmeyen *köpek*, 12-13. yüzyıldan önceki metinlerde geçmemektedir (*Caferoğlu 1961: 1-11*). Ancak Selçuklu devletinde *Sadettin Köpek* adıyla tanınan bir devlet adamını, yine Osmanlı devletinde *Köpekoglu Hüseyin* namı kişileri tarihler kaydetmektedir. Türkmenler içinde bir oymak *Köpek Türkmenleri* olarak biliniyordu (*Togan 1981: 75-76*). İslâmî muhite rağmen eski Türk inanç sisteminde karşımıza çıkan *köpek*, kişi adı ve ünvan olarak Türk ad verme geleneğinde kullanılmıştır.

Şatılmış "ism-i has" ŞaTyL-MyŞ صَطِيلْمِش (V19a16, D26a13) (Ar. °alemun) (*Caferoğlu, 88*) < *sat-ıl-mış* "satılmış". Memlûk: TZ-, TT *satılmış* "Satılmış (özel isim)" (31b/10) (*Toparlı 2000:135*), KK-, DM-, BM-.

Kötü ruhlardan ve çocuğu ölümden korumak için konulan *Şatılmış* adının verilmesiyle ilgili gelenek eski Türk inancına kadar uzanır. Tarihî ve modern Türklük alanında yaygın kullanılan bu ad, çocuğun yaşatılması, uzun ömürlü olması için, birçok çocuğu ölen annenin yeni doğduğu çocuğunu hiç çocuğu ölmemiş, yani kötü ruhları darıltmamış bir kadına biraz para karşılığında sembolik olarak satması ve bu kadının bebeğe giydirmek üzere bir gömlek dikmesiyle takılır (*Rásony 1963: 71-72*). L. Rásony *Şatılmış*'ın kız çocuklarına ad olarak verilmesine örnek olarak 14. yüzyılda Çağatay Hanedanından bir prensesi *Şatılmış Hatun*'u göstermektedir. Yine tarihî sahada Kırım hanlarından Nur Devlet'in oğlunun adı da *Şatılmıştır* (*Togan 1981: 362*).

2. Hayvanlarla ilgili konan adlar *Ak buğa* "

Ak buğa, özel isim" 'QBG' اَتَبَا (V44a8) (*Caferoğlu 1931:151*) < Tü. *ağ* "beyaz" + *buğa* "buğa" (ED312a). Memlûk: TZ *Ak buğa* (Özel ad) (*Atalay 1945: 77*), TT-, KK-, DM-. Yakut Türklerinde türeyiş efsanelerinde alaca inek motifi yanında bir boğa motifi de yer almaktadır. Aynı mitolojik motif Kırgız Türklerinde ve

Buryat Moğollarında da görülmüştür (Ögel 1995: 536-538). Tarihi sahada yaygın olarak geçen isim *Baburnâme*'de Herat hâkimi *Ak buğa* olarak geçmektedir (Arat 1987II: 443). Yine 14. yüzyılda Moğol Kıyat kabilesine mensup *Akbuka Kıyat* kaynaklarda geçmektedir.

Bozğuş "aslı itibariyle *bozkuş* olup ism-i has karşılığında kullanılmıştır" BwZ-Ġ/QwŞ بوزگوش (V10a10, D14a3) (Ar. °alemun) (Caferoğlu 1931: 21) < *boz* "boz rengi" (ED388b) + *kuş* "kuş" (ED670b). Memlûk: TZ-, TT *bozğuş* "Bozkuş, (Özel ad)" (3 la/5) (Toparlı 2000: 96), KK-, DM-, BM-. Türk mitolojisinde kuşların önemli bir yeri vardır. Kuş motifinin "Tanrı'nın elçisi, habercisi" olduğu inancını pekçok masal ve efsanede bulmak mümkündür (Ögel 1995: 547-560). Tarihte *Bozkuş* Kirman Selçuklularından (Toğrul Şah)*ın gününde atabeylik etmiş olan bir Türktür. Bir adı da Alaaddin'dir (Atalay 1935: 38).

Sunğur "bir nevi kuş ism-i has" SwN-QwR سنقر (V17b20) (Ar. tâ'irun ve yusemmâ bihi) (Caferoğlu 1931: 92) < *sunğur* ~ *sinğkur* "a bird of prey" (ED838a). Memlûk: TZ *sunğur* "kara kuş; köle adı" (Atalay 1945: 242), TT *sunğur* "Aksungur (özel ad)" (31a/2), *Aksunğur* (3 la/3) (Toparlı 2000: 140), KK *sunğur* "Sunğur, özel ad" (Toparlı 1999: 123), BM *sunğur* "sokol" (Zajaczkowski 1958: 46), DM-. Memlûk devletinde bir emir olarak *Sunğur* adı geçmektedir (Sevim 1989: 235, Koprıman 1989: 190).

Laçın "Şahin" La-ÇyN (V44a10) (Caferoğlu 1931: 171) < *laçın* "şahin, doğan" (ED763b). Memlûk: TT *Laçın* (31a/1). Kİ'te "şahin" anlamıyla geçen kelime İçin herhangi bir özel isim kaydı yer almamaktadır. Sadece gramer kısmında has isimlerin incelendiği bölümde isimlerden oluşan has isimlere örnek olarak *Laçın* kelimesi verilmiştir. Yırtıcı ve avcı kuşlardan biri olan *Laçın* özellikle Kuzey Türk masal ve efsanelerinde geçen kuş motiflerinden biridir

(Ögel 1995: 557-558). Tarihte *Laçın* (1296-1298) Mısır-Suriye sahasında hüküm sürmüş Memlûk sultanıdır.

3. İyi karakter özelliklerini anlatan isimler

Alnak "ism-i has" aL-NaQ لجن (V7a6, D9a14) (Ar. ismun °alemun) (Caferoğlu 1931: 3) < *alın* "alın" (ED147b) + *ak* "ak, beyaz" (ED75b). Memlûk: TZ-, TT-, BM-, KK-, DM-. Benzetmeye dayalı bu ad "temiz, dürüst" anlamında bir karakter özelliğini yansıtan kelimedir. İlhanlılar devrinde Hülegü ile Abaka ve Ahmed Hanların büyük emirlerinden olan Anadolu genel valisi Kirayit kabilesine mensup *Almak Noyan* tarihte geçer (Togan 1981: 263).

Bekış "ism-i hasdır, Ebü Hayyân bu kelimenin nereden geldiğini bilmiyor" BaKwŞ بکش (Vllb1, D16a3) (Ar. °alemun) (Caferoğlu 1931: 16) < *beg* "bey" (ED322b) + *iş* (< +ç: küçültme eki, bk. (Erdal 1991-1: 44-45). Memlûk: TZ-, TT-, KK-, BM-, DM-. Uygur sivil belgelerinde *beküş* kişi adı geçmektedir: [T II D238a, USp. 75, Clark 114; JW-Li 4.6]. Ayrıca *krş. Bekşi* [T II D147a, USp. 74, Clark 123]. Timur'un torunu ve Miranşah'm oğlu olarak *Bekis* kişi adı geçmektedir (Atalay 1953: 33).

Sançar "ism-i has" SaN-Çar سنچر (V44a10) < *sanç-ar, sanç-* "to pierce (with a lance), trans-fix" (ED835b). 12. yüzyılda yaşamış Büyük Selçuklu İmparatorluğunda beşinci Sultan *Sançar* adım taşıır.

4. Doğumla ilgili sevinç ve mutluluk bildiren isimler

Ay doğdı "Ay doğdu, özel ad" 'aY- DwG-DyY ايدغدی (V44a9) < *ay* "ay" (ED265a) + *doğ-dı* (< *toğ-* "doğmak" (ED465a). *Ay* kelimesi genellikle kadın adlarında sıkça kullanılan bir sözdür (Râsony 1963: 76). TZ *Ay doğdı* "Ay Doğdu, özel ad" (Atalay 1945: 77) *Baburnâme*'de *Ay toğdı*, Baran nehrinin alt tarafında bir mevkinin adı olarak toponim şeklinde geçmektedir (Arat

1987-11: 447). Osman Gazi'nin kardeşi olan Gündüzalp'in oğlunun adı *Ay doğdu*'dur (*Atalay 1935: 25*).

Ayselî "ay ışığının düştüğü yer; kadın adı" 'aY-SaLyY **أَيْسَلِي** (V8a2i, D11b) (Ar. melmesu, el-ķameru ve yusemmâ bi'l-mer'ati) (*Caferoğlu 1931: 8-9*) < Tü. ay "ay" (ED265a) + *seli* "temiz" (*Caferoğlu 1931: 88*), *silig* (ED826b) > *sili -seli* "temiz". Memlûk: TZ-, TT *ayseli* "temiz ay (özel ad)" 32b/2 (*Toparlı 2000: 90*), KK-, BM -, DM-.

ķüneri "kelime *ķün+erV* den mürekkep olup ism-i has karşılığında kullanılmıştır" < *ķün* "güneş" (ED725a) *er* "er, kişi" (ED192a) + *1 KwNaRyY كُنْرِي* (V28bl0, D40a7) (Ar. °alemun) (*Caferoğlu 1931: 55*). Memlûk: TZ-, TT-, KJC-, DM-, BM-.

ķünseli "kün+seli kelimelerinden mürekkep olup "temiz güneş" demek ise de ism-i hastır" KwN-SaLyY **كُنْسَلِي** (V28b9, D40a5) (Ar. °alemun li'l-nisa) (*Caferoğlu 1931: 55*) < *ķün* güneş" (ED725a) + *seli* (< *silig* "temiz" (ED826b). Memlûk: TZ-, TT-, KK-, DM-, BM-.

Ayna -atun "ism-i has" 'aY-N' HaTwN **أَيْنَا خَاتُون** (V8b21, D12a10) (Ar. a°lāmu'l-nisā) (*Caferoğlu 1931: 8*) (Fa. *ayna* < *āyine* "ayna, mir'at. Kendisine tecelli ve aksedeni gösteren veya bildiren şey. (Ayna ışığı aksettirip gösterdiğinden dolayı esmâ-i ilāhiyeyi de bize gösteren ve Cenâb-ı Hakkın sıfatlarına ayinelik eden mevcuda da mecazen ayine denilmektedir" (*Yeğin 1999: 78*) +Tü. -atun). Memlûk: TZ-, TT-, BM-, KK-, DM-. *Kitâb-ı Dede Korkutta Ayna Melik* kişi adı geçer (*Rásony 1963: 84*).

Nāz -atun "ism-i has" NaZ HaTwN **نَاز خَاتُون** (V30a15, D42a8) (Ar.yusemmâ) (*Caferoğlu 1931: 60*) < Fa. *nāz* + Tü. -atun. Memlûk: TZ -, TT-, KK-, BM-, DM-

5. Sevgi ifade eden, sevgi bildiren isimler

ķiķkine "(Kıpç.) küçücük; ism-i has" KyC-KyNa **كِيكِينَا** (V26b4, D36b7) (Ar. °alemun eyzân) (*Caferoğlu 1931: 48*) < *ķiķig* "küçük" (ED696a) + *ķine* (küçültme eki: bkz. *Erdal 19914:47-56*). Memlûk: TZ-, TT-, KK-, DM-, BM-. Özellikle kadın adlarında Türkçede sevgi ifade etmek için küçültme eklerinin kullanıldığı bilinmektedir (*Erdal 1991-1: 39-40*). *ķiķkine-biķe* kadın kişi adı kaynaklarda geçmektedir. Öte yandan Baburnâme'de Babur'un hizmetinde bulunan kişilerden biri *ķiķkine Tunķatar* adıyla geçer (*Arat 1987-11: 503*).

ķinçek "misk göbeği; ism-i has" KyN-CaK **كِيْنِكِيك** (V28a22, D39b9) (Ar. nâfıcetü'l-misk ve yusemmâ bihi) (*Caferoğlu 1931: 49*) < *ķin* "misk" (ED725a) + *çek* (Küçültme eki). Memlûk: TZ-, TT-, BM-, KK-, DM-, Kelime kadın için kullanılan isimlerden biri olmalıdır.

?Becük "ism-i has, ama asıl anlamı Ebû Hayyânca belli değilmiş" BaCwK **بِيكِيك** (V9a19, D12b15) (Ar. °alemun) (*Caferoğlu 1931: 16*) < *bé* "kısırak" (ED291b)4- *cük* (küçültme eki, bkz. *Erdal 1991-1:47*). Memlûk: TZ-, TT-, KK-, BM-, DM-.

Sevdi "sevmek fiilinden mazi, sevdi; ism-i has" SaV-DyY **سَوْدِي** (V18a2) (Ar. ahabba, ve yusemmâ bihi) (*Caferoğlu 1931: 89*) < *sev-di* (< *sev-* "sevmek" (ED784b). Memlûk: TZ -, TT-, BM-, KK-, DM-. *Sev-* fiiliyle türetilmiş çok sayıdaki kişi adı Türk ad verme geleneği içinde yaşamaktadır. Uygur sivil belgelerinde Kİ'teki *Sevdi* ismiyle köktaş *Sävindi* (T I D561 (U1568) geçmektedir (*Zieme 1977: 81*)

ķutti "ism-i has (erkek)" QwTTyY **كُتْتِي** (V23a3, D31a14) (Ar. °alemun li'l-ricâli) (*Caferoğlu 1931: 83*) < *ķut* (?). Memlûk: TZ-, TT-, BM-, KK-, DM-. Kİ'te *ķutlu* "bereketli, bahtiyar, mesut" (*Caferoğlu 1931: 83*) kelimesi geçer. Özellikle erkekler için özel isim kaydıyla geçen

kıttı, *kıttlı* ile ilgili olmakla birlikte kelimelerin iç sesindeki tt < ti benzeşmesinin olması güç bir ihtimaldir. Bununla birlikte Memlûk-Kıpçak alanında *kattı* < *katı*, *issi* < *isi* Örneklerinde olduğu gibi *kıttı* < *kut* ünsüz ikizleşmesi ile açıklanabilir mi?

Mama "Yaşlı kadının çağrıldığı esnada söylenen veya söylenen kelime; ism-i has (kadın)" MaMa (V29b15, D41b3) (*Caferoğlu 1931: 57*) < *mamu* "grandmother, mother; respectful term for older women; midwife" (ED766a). Memlûk: TZ-, TT-, KK-, DM-, BM-. MK *mamu* "gerdek gecesi gelinle beraber gönderilen kadın" (DLT III, 235). Baburnâme'de *Mama-atun*, Kabil'in kuzeyinde, Kara Düşman yaylasına açılan geçit adı olarak geçer (*Arat 1987-11: 509*). *Mama* eski Türk ad verme geleneği içinde özellikle kadınlar için verilmiş bir isim olmalıdır. Şecere-i Terâkime'de *Mama bike* kişi adı geçer (*Râsony 1963: 87*)

6. Vücutla ilgili özelliklerin ad olarak verilmesi

Meñli "benli; ism-i has" Man-LyY (V29b21, D41b9) (Ar. °alemun yusemmâ bihi fû'l-hâl) (*Caferoğlu 1931: 58*) < Tü. *ben* "a m'ole on the face" - *meñ* (ED346b) li (bkz. TMEN IV, N168 = 2113 *mengli*). Memlûk: TZ-, Hou-, KK-, DM-, BM-. Kırım Hanlarından Mengli Girey Han tarihte geçer.

7. Tesadüfi konulan adlar (Doğum yeri olan mekân, ev vb. nesnelere ad olarak konulması)

Taşlak "ism-i has" TaŞ-laQ (V21a10, D28b14) (Ar. °alemun) (*Caferoğlu 1931:100*) < *taş* "dış, dışarı" (ED556b) + *lağ* (yer ismi yapan ek, bkz. *Erdal 1991-1: 108*). Memlûk: TZ-, TT-, KK-, DM-, BM-. *taşlak*, +*lağ* yer bildiren isimden isim yapım ekiyle *borlağ*, *yaylağ*, *kışlağ* tarzında teşkil etmiş bir isimdir. Anadolu ağızlarında kelime *taşlak* "derelerdeki bataklık" (*DS X, 3840*) anlamıyla geçmektedir. Kişi adı olarak kullanımı tanıklanamamıştır.

Tuğluk "yük yüklemek için her bir çatma ip bağlanan çatal ağaç; ism-i has" TwG/Q-lwQ (V21a23, D29a7) (Ar. °alemun eyzân) (*Caferoğlu 1931: 107*) < *tuğ* "a royal emblem" (ED464) + *luğ*. Memlûk: TZ-, TT-, KK-, DM-, BM- Çağatay Hanlarından *Tu/oğluk Temür* (1348-1360) kaynaklarda geçmektedir (*Togan 1981: 63*).

Digirmen "ism-i has" DyKyR-MaN (D16a7, V23a2) (Ar. °alemun) (*Caferoğlu 1931: 34*) < *teğirmen* "a rotary mill for grinding corn" (ED486b). Memlûk: TZ-, TT-, KK-, BM-, DM-. Kişi adı olarak Kİ dışında tamklanmamıştır.

8. Soy ve nesil ile ilgili konulan adlar

Qoydan "ism-i has" QaY-DaN (V26a4, D35b14) (Ar. °alemun) (*Caferoğlu 1931: 74*) < *kay+dan* ~ *kayı+dan*. Memlûk: TZ-, TT-, KK-, DM-, BM-, Kelime MK'da geçen *kay* "Türklerden bir bölük; bu bölükten olan köle" (DLT I, 28) ile ilgili olabilir. Kelime Oğuzların *kayı* boyu olmalıdır. Çağatay hanlığı içinde Ögedey'in oğlu Kaydu Han (1267-1301) kişi adı ile Kİ'teki *Qaydan* aynı kökten türetilmiş isimler olmalıdır.

9. Diğer adlar

Qalavun (V44a9). Kelime, Kİ'te gramer kısmında ism-i has bölümünde *mürtecel* (< Ar. Kelimenin lügat manası ile ıstılah manası arasında münasebet bulunmayan kısmına *mürtecel* denir" (*YeğİN 1999: 710*) olarak kullanılan ism-i hasa örnek olarak verilmiştir. Tarihî sahada *Qalavun* (1279-1290), Memlûk emiri olarak geçer. Baybars'ın 1277 yılında ölümünden sonra önce oğlu Berke ve arkasından diğer oğlu Süleymiş zamanında Atabek al-Asakir olan *kalavun*, eski arkadaşlarına dayanarak sultan oldu (1279). *Qalavun* kendi soyundan bir asra yakın hüküm sürecek bir hanedan kurmayı da başardı. *Qalavun* bunu temin edebilmek için Türk Memlûklerin varlığına rağmen Çerkeslerden yeni bir Memlûk grubu kurdu ve iktidarını

bu temeller üzerinde yükseltti (*Kopraman 1989: 7-8*).

Ṭaçar "ism-i has" Ṭaçar طَاجَر (V20b 12, D28a11) (Ar. °alemun yusemmâ bihi) (*Caferoğlu 1931: 96*). Memlûk: TZ-, Hou-, KK-, DM-, BM-. *Tacar* Mısır kölemenlerinden (Ebubekir) zamanında başbuğluk yapmış olan bir Türk; *Ṭaçar*, Oktay Han'ın başbuğlarından [Atalay 1935: 111].

?Tütel/total - total "ism-i has (erkek)" ?TwTaL

تَتَل (V12a18, D17b3) (Ar. °alemun yusemmâ bihi'r-raculu) (*Caferoğlu 1931: 110*). Memlûk: TZ-, Hou-, BM-, KK-, DM-.

KAYNAKLAR ve KISALTMALAR

- AKSAN, Doğan (1989), **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim**, I-III C, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ARAT, R. Rahmeti (1987), **Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekayi Babur'un Hatıratı**, C.I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ATALAY, Besim (1945), **Ettuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye**, İstanbul.
- ATALAY, Besim (1935), **Türk Büyükleri veya Türk Adları**, Devlet Basımevi, İstanbul.
- ATALAY, Besim (1985-1986), **Divanü Lugati't-Türk Tercümesi**, C. I-V, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BM: **Kitâbu Bulğatu'l-Müştak fî lugati't-Türk ve'l-Kıfçak**, Bkz. ZAJACZKOWSKI 1958.
- CAFEROĞLU, A. (1931), **Abû Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk**, İstanbul.
- CAFEROĞLU, A. (1961), "Türk Onomastiğinde "köpek" Kültü", **TDAY-Belleten**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1-11.
- CLARK, V. Larry (1975), **Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th - 14th cc.)**- Dissertation of Indiana University (Bloomington), Ph.D., 1975, X+488+3p. University Microfilms International, Ann Arbor (Michigan), London.

Ṭwrtuç "ism-i has (erkek)" < ?twr + tuç "tunç" (ED449) ṬwR-ṬwÇ طَرْطُج (V20b18, D28b2) (Ar. °alemun er-raculu) (*Caferoğlu 1931: 108*). Memlûk: TZ-, TT-, KK-, DM-, BM-. Kaynaklarda kelime tespit edilememiştir.

Bükti بَكْتِي BwK-TyY (V44a10) < bük-ti (< bük-"bükmek" (ED324a). KÎ'te İsm-i has konusunun işlendiği kısımda fiilden menkul isimler arasında *Sançar* ile birlikte *Bükti* de geçmektedir (*Caferoğlu 1931: 150-151*). Memlûk sahasında kelime özel İsim olarak KÎ dışında tespit edilememiştir.

ÇAĞATAY, Saadet (1962), "Türkçede "Kadın" İçin Kullanılan Sözcükler", **TDAY-Belleten**, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara, 1988, 13-49.

DLT: **Divānu luğati-t-Türk**, bkz. ATALAY (1985-1986).

DM: **Ed-Durretu'l-Mudîa fî'l-lugati't-Türkiyye**, Bkz. ZAJACZKOWSKI 1965-1965a

DS: **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, XI C, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

ED: CLAUSON, Sir G., **An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972.

ERDAL, Marcel (1991), **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon**, C. I-II, Wiesbaden.

JW-Li: Jingwei, Li, (1994), **Tu La Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu**. Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqi, Ürümqi.

KÎ: **Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk**, Bkz. CAFEROĞLU 1931.

KK: **El-Ḳavānînu'l-Küllîye li œabṭi'l-lugati't-Türkiyye** Bkz. TOPARLI 1999.

KOPRAMAN, Yaşar Kâzım (1989), **Mısır Memlûkleri Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- RÁSONY, L. (1988), **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- RÁSONY, L. (1963), "Türklükte Kadın Adları", **TDAY-Belleten**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, 63-87.
- RÁSONY, L. (1964), "Türk Özel Adlarının Kaynakları", **Türkoloji Dergisi**, I/1, 71- 101.
- ÖGEL, Bahattin (1993). **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)**, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖGEL, Bahattin (1995), **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)**, 11. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SEVİM, A. (1989), **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- TMEN; DOERFER, G. **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen**, 4 c., Wiesbaden, 1963-75.
- TOGAN, Zeki Velidi (1981), **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş**, Enderun Kitabevi, Ankara.
- TOPARLI, R., M. Sadi ÇÖGENLİ, Nevzat H. YANIK (2000), **Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TOPARLI, R., M. Sadi ÇÖGENLİ, Nevzat H. YANIK (1999), **EI-Kavânümü'l-Küllîye Li-Zabtn-Lügati't-Türkiyye**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TT: **Kitâb-ı Mecmû u Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Moğolî**, bkz. TOPARLI 2000
- TZ: **Et-Tuhfetu'z-zekiyye fi'l-tuğati't- Türkiyye** Bkz. ATALAY 1945.
- USp.: Radloff, W., **Uigurische Sprachdenkmäler**, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad, 1928, S. VIII+305, mit 3 Tfln. (Reprint: Biblio Verlag, Osnabrück 1972).
- YEĞİN, Abdullah; Abdulkadir BADILLI; Hekimoğlu İSMAİL; İlham ÇALIM (1985), **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lugat**, İstanbul.
- ZAJĄCZKOWSKI, A. (1958), **Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'epoque de l'Etat Mamelouk**, **Bulğat aş-Muştaq fı luğat atTurk wa'i-Qıfcaq**, II-ere partie. Le nom, Warszawa.
- ZAJĄCZKOWSKI, A. (1965), "Chapitres Choises du Vocabulaire Arabe-Kiptchak "ad-durrat al-mudia fi'l-luğat-at Turkiya", **Rocznik Orientalistyczny**, XXIX/1, Warszawa, 39-98.
- ZAJĄCZKOWSKI, A. (1965a), "Material kolokvialny arabsko-kipczacki w Slowniku "ad-Durrat al-Mudia fi'l-luğat-at Turkiya", **Rocznik Orientaüistyczny**, XXIX/2, 71-116.
- ZAJĄCZKOWSKI, A. (1966-1969), "Yeni Bulunmuş Arapça-Kıpçakça Bir Sözlük", **Türk Kültürü Araştırmaları** (Ayırbaşım), Ankara.
- ZIEME, Peter (1977), "Materialien zum Uigurischen Onomasticon-I", **TDAY-Belleten**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 70-86.
- ZIEME, Peter (1978-1979), "Materialien zum Uigurischen Onomasticon-II", **TDAY-Belleten**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 81-94.
- ZIEME, Peter (1984), "Materialien zum Uigurischen Onomasticon-III", **TDAY-Belleten**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 267-283.

**MATERIALS TO TURKISH ONOMASTICS:
Personal Names in Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk**

Dr. A. Melek ÖZYETGİN

Ankara University, Faculty of Letters

ABSTRACT

Turkish personal names in different written historical sources are one of the most important study area for all researchers of Turkish Languages and culture history and Turkish folklorists. For the reason, Turkish onomastics is a subject which must be considered in this study, old personal names in 14-15. Centuries, which used in Memlûk-Kıpçak areas, especially in one of the most important lexicon and grammar book named Personal Names in Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrākare dwelled upon. The personal names in this book are compared with their counterparts in other dictionaries of this area. Etymology and usage of the personal names in the book and tradition of Turkish naming are tried to be explored.

Key Words:

Onomastic, Personal Names (Anthroponym), Turkish Onomastics, Researches on Memlûk-Kıpçak Areas

**МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ТЮРКСКОЙ ОНОМАСТИКИ:
Антропонимы в Китабуль-Идрак ли Лисаниль-Етрак**

Д-р Мелек ОЗЙЕТГИН
*Анкарский университет,
Факультет филологии и истории-географии*

РЕЗЮМЕ

В исследовании тюркской ономастики антропонимы, которые разбросаны по различным письменным историческим памятникам, являются одним из предметов, которые подлежат глубокому исследованию, начиная от исследований истории тюркского общества и культуры до исследований фольклористики, истории тюркского языка. Письменные памятники тюркского языка и истории можно найти в различных географических местах с древних времен. В этой статье исследуется мамелюко-кипчакская часть тюркской ономастики 14-15 вв. на основе самого важного произведения этой области - словаря и учебника грамматики Китабуль-Идрак ли Лисаниль-Етрак. Антропонимы в этом словаре исследуются с точки зрения этимологии, вида использования, тюркской традиции как давать имена путем сравнения с другими словарями.

Ключевые слова:

Ономастика, Антропонимы, Тюркская ономастика, Мамелюко-кипчакские исследования

